

*Мирзахидова М.И.*

## ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫ

*Мирзахидова М.И.*

## КАТЕГОРИЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

УДК: 4.482: 881.07

Этишти репрезентация кылуучу формалардын бар экендиги дээрлик бардык түркологдор тарабынан моюнга алынат. Мисалы, «Кыргыз тилинде этиштердин кыймыл – аракеттик, ал – абалдык, лексикалык – грамматикалык негизги маанисин сактабаган формалары да бар. Аларды биз этиштин өзгөчө формалары деп атап, чакчылдар, атоочтуктор жана кыймыл атоочтор деген үч топко бөлүп карайбыз.»<sup>1</sup> Же: «этиштин сүйлөмдө белгилүү бир милдетти аткарууга ылайыкташкан формалары функционалдык формалар болуп эсептелет. Этиш үч түрдүү функционалдык формага ээ. 1) чакчылдар; 2) атоочтуктар; 3) кыймыл атоочтор.»<sup>2</sup>

Бирок ушул формаларды категориалдык ордуна тиешелүү көз караштар көп эмес. Айрыкча, түрколог Х. Г. Нигматов ушул категория бар экендигин моюнга алса да, конкреттүү анализдерде чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтордү башка – башка текшерген.»<sup>3</sup>

Ушул үч форманын милдети жана семантикалык өзгөлүктөрү, алардын категориалдык мааниси ачып берилбеген болсо да, эки улуттун (кыргыз жана өзбек) тил илиминде бир топ кеңири үйрөнүлгөн.

Чакчылдар, өзүнүн аталышынан сезилип турат, этиштин тактоочко (а), кыймыл атоочтун зат атоочко (б), атоочтуктун сын атоочко (в) жакын формаларын жасайт. Алар өздөрү окшошуп жаткан сөз түркүмүнө тиешелүү бардык милдеттерди аткара алат.

а) кыргызча:

*Сууду милдиретиш койду.*

*Сурабай алба.*

*Кар эрий – эрий түгөндү.*

*Ал күлө – күлө баланы тургузуп койду.*

*Атасы киргенде гана, башын көтөрдү.*

*Алардын сөзү таңча түгөнбөдү.*

*Сиз бир көргөнү барсаңыз.*

өзбекче:

*Сувни жилдиратиб = өейди.*

*Серамай олма.*

*Өөр эрий – эрий тугаб битди.*

*Укула – кула болани тургизиб = кейди.*

*Дадаси киргачкина, бошини күтарди.*

*Уларнинг гапи тонг отгунча ыам тугамади.*

*Сиз бир кергани боринг.*

б) кыргызча:

*Жайдын салкын келиши ага бир топ тынчтык берди.*

*Ашыктын тагдыры – жанмак, күймөк.*

*Бул алардын биринчи сүйлөөшүүсү эле.*

*Айтмиш да кыйын, айтпоо да.*

өзбекче:

*Ёзнинг салөин келши унга анча ором берди.*

*Ошиөнинг таөдири – ёнмөө, күймөө.*

*Бу уларнинг илк сезлашуву эди.*

*Айтиш ыам өйин, айтмаслик ыам.*

в) кыргызча: *Ашыр бара турган жерин да унутуп, аңкайып кала берди.*

*Айтылар сөздү айт, айтылбас сөздөн кайт.*

*Көздөрдү жайнатүүчү көк толкундар аста жээкке баи урат.*

өзбекче:

*Ашуур борадиган жойини хам унутиб анкайиб колаверди.*

*Айттар гапни айт, айтмас гапдан кайт.*

*Кезларни яинатувчи мовий телкинлар аста киргокка бош уради.*

Биздин оюбузча, ушул формалар жөнүндө алдыда турган төмөнкү проблемаларды айтып өтүү зарыл:

1) кыргыз, өзбек тилдеринде ушул формалардын пропорционалдыгы;

2) алардын сөз жасалышына мамилеси;

3) ушул формалардын категориалдык өзгөчөлүктөрү.

Бул проблемалардын биринчиси катар анализди талап кылбайт.

Кыргыз жана өзбек тилдерине арналган бардык грамматикаларда болгон көз караштарды салыштыруунун өзү гана бул формалардын семантикалык жана синтактикалык өзгөчүлүктөрүнө караганда өз ара сымбатуу экендигин көрсөтөт (жогорудагы мисалдарга караңыз).

Ушул формалардын сөз жасоочу мамилесине келсек. Аларда акыйкатта сөздүн семантикасына таасир этүүсү аябай күчтүү. Бирок «сөз жасалып жатат» деш үчүн жетерлик эмес. Мунун эки себеби бар:

1. Семантикалык себеп: алар сөздүн семантикасына канча өзгөрүү киргизбесин, этишке тиешелүү болгон аракет, ал – абал процессти билдирүү өзгөчүлүгү сезилип турат. Кээ бир учурларда мына ушул өзгөчүлүк сезилбейда калат. Мында да ушул формалардын сөз жасашы жөнүндө эмес, маани ичкерүүсү же грамматикалык жөнөкөйлөшүү натый-

асында жүзөгө келген жасалуу (семантикалык жол) жөнүндө айтууга болот. Мисалы, салыштыргыла:

Кыргызча: *Өз дарбазасына жакын жүргүнчү (атоочтук) эч бир адамды аяп отурбас эле// Жүргүнчүлөр, (зат атооч) жүктөрүнүздү тапшырышыңыздар суралат. Интернетте беши тилде окутуучу (атоочтук) сайт бар экен // Ал окутуучу (зат атооч) болушту каалайт эле. Кечеги келишкен (атоочтук) сөзүбүз – сөз – а? // Бою чоң, келишкен (сын атооч) бул жигитке классыбыздагы бардык кыздар ашык эле.*

Өзбекче:

*Уз дарвозасига якин йуловчи (сифатдои) хар бир одамни аяб утирмас эди // Йуловчилар, (от) юкларингизни топширингиз суралади. Интернетда беши тилга укитувчи сайт бор экан// У укитувчи (от) булишни хохларди. Кечаги келишган (сифатдои) гапимиз – гап –а? // Буйи баланд, келишган (сифат) бу йигитга синфимиздаги барча кизлар ошик эди.*

2. Морфологиялык себеп. Ушул формалар өзү уланып жаткан сөздүн этишке тиешелүү көрсөткүчтөрдүн жалганышына тосколдук кыла албайт. Бирок негизги абал залогдун мүчөлөрүнө тийиштүү болот.

Башка түрдөгү формалар, мисалы, оң-терс, жак мүчөлөрү сыяктууларда өзгөрүү мүмкүнчүлүгү ыраттуу эмес: кээ бир учурларда сакталат:

кыргызча: *окуган – окубаган – окуйтурган – окуп жаткан*

өзбекча: *укиган - укимаган - укийдиган - укиётган*

Залог этишти башка түркүмдөрдөн айырмалап туруучу, этиштин жетекчи (негизги) категориясы болуп, так эле анда өзгөрүү анализ кылынып жаткан формалардын этиш экендигин белгилейт.

Залог формалары уланбаган сөздү этиш деп айтууга болбойт.

Мисалы: Кыргызча: *келишкен* (сын атооч) *жигит, окутуучу* (зат атооч) аял.

өзбекче: *келишган* (сифат) *йигит, укитувчи* (от) *аёл*.

Бирок бул формалардын категориалык ордуна баа берүү эмес. Атоочтук, чакчыл жана кыймыл атоочту түрдүүчө: этиштин өзгөчө формалары, функционалдык формалары, категориалдык эмес формалары деп атап жүрүлөт.<sup>4</sup>

Акыйкатта бул формалар этиштин мазмунун өзгөчөлөйт – репрезентация кылат, белгилүү, бул форма менен өзгөрө электе тиешелүү болбогон функцияларын аткарууга мүмкүнчүлүк жаратат.

Бирок категориалдык эмес белгиси аларга тиешелүү эмес.

Ар кандай тилдин бирдиги сыяктуу алар белгилүү категорияга кирүүсү шарттуу. Бул категорияны теориялык жактан курулбаганын аны чындыгында онтологик эмес деп ойлоого жана бул формаларды категориал эмес деп баалоого негиз боло албайт.

Анда алар кандай категорияга же категорияларга кирет? Чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтук – ар бири бир нече түрдүү формага ээ болгон кубулуштар, бул жагынан алардын өз алдынча категория уюштурушуна тоскоолдук жок.

Категориянын пайда болушу үчүн, жалпы категориалдык маани да зарыл. Айрыкча, чакчыл этиш тактоочко жакын форманы уюштурат. Бул ага тиешелүү бардык формаларды топтоп турат. Атоочтук жана кыймыл атооч да ушундай өзгөчөлүккө ээ, ошондой эле атоочтук сын атоочко, кыймыл атоочтор зат атоочко репрезентацияланат жана мына ушул мүмкүнчүлүк алардын бардык формаларында бар.

Бирок кайсыл формада болот?

Категория пайда болушу үчүн мына ушул жагдай да көп мааниге ээ.

Себеби категориянын ар бир мүчөсү категория үчүн тиешелүү болгон жалпы категориалдык грамматикалык маанинин бир бөлүгүн өзүнө камтышы керек. Мына ушунда гана ички карама-каршылыктар ишке ашат жана категория бүтүндүгү камсыздалат.

Муну далилдөө үчүн белгилүү формалардын анализине көңүл буралы.

Кыргыз адабий тилинде атоочтуктун – **-ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу, -чу, -гыдай**... сыяктуу формалары (фонетикалык варианттары менен), ал эми өзбек адабий тилинде – **ган, - ар, - мас, - (у)** вчи сыяктуу формалары бар (фонетик варианттары менен). Алардын колдонулушуна назар салалы:

Кыргызча: *Аккан дарыя ага берет. Айтар сөздү айт, айтпас сөздөн кайт.*

Билет сатуучу кыз анын жанына келип, бетмебет туруп алды.

Өзбекче: *Оккан дарё окаверади. Айтар гапни айт, айтмас гапдан = айт.*

*Билет сотувчи киз унинг ёнига келиб типпа-тик туриб олди.*

Өзбек жана кыргыз тилдеринде жогорудагы формалардын колдонушунда жакындык бар.

**-ган** ар эки тилде да этишти сын атоочко өзгөчөлөп өткөн чак маанисин кошумча билдирет;

**-ар** жана **-бас** мүчөлөрү болсо сын атоочко өзгөчөлөштөн сырткары, келер чак мазмунуна ээ.

**-увчи** мүчө учур чак түсүнө ээ.

Ушул формалар этиштин сын атоочко өзгөчөлөш маанисин (ошондой эле атоочтук категориясы үчүн жалпы грамматикалык маани болушу мүмкүн деген маанини) ар бирин бир бүтүн, бөлбөй билдирет. Айырмалуу тараптары болсо жакка тиешелүү болуп, бул алардын категориалдык белгиси боло албайт. Эгер биз мына ушул белгинин (жакты) категориалдык белги деп алсак, ушул формалар жак категориясынын тутумуна кирип калат.

Бирок алардын негизги милдети жакты көрсөтүү эмес, этиштин сын атоочко өзгөчөлөшү анык.

Чакчыл формаларынын колдонушунда да ушуга окшош кубулуштарды көрөбүз (жогоруда берилген мысалдарга караңыз).

Чакчыл формалардын бардыгы этишти чакчылге бирдей өзгөчөлөйт. Алардын айырмасы созулгандыгы (-а, -й), созулган – созулбаганыздык (-и) б, (-ын), өзгө аракетин башталышы чек арасы (**-гач**), өзгө аракетин бүтүш чек арасы (**-гунча - ганча**),

максат чек арасы (-гани -ганы) жана башка маанилеринен билинет.

Кыймыл атоочтордун формаларынын бардыгы этиштин зат атоочко окшош формасын жасайт. Өз ара айырмалары терс форма (-маслик); оң форма (-ши, -ув, - моң) сыяктуу бул формалар үчүн категориал боло албаган жактары эсептелет.

Мындан, бул формаларды бөлөк-бөлөк категория кылып жайгаштырууга болбостугу келип чыгат. Ушул формалардын бардыгын жалгыз категорияга топтоо мүмкүнчүлүгү бардыгы ишке ашты десек туура болот.

Биз мына ушундай категорияны репрезентация категориясы деп атайбыз.

Ушул категория мүчөлөрүнүн бардыгынан салыштырылып жаткан эки тилде да башка түркүмгө репрезентациялоо мүмкүн. Так мына ушул жагы алардын жалпы категориалдык өзгөчөлүгүн белгилейт.

Өз кезегинде ушул категориянын ар бир формасы (формалар үчөө – чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтор. Ушул формалардын көрсөткүчтөрү болсо бир нече ушул жалпы категориал маанини майдалап өзүнүн жалпы грамматикалык маанисин пайда кылат.

Өзгөчө: кыймыл атоочтор – этишти зат атоочко репрезентациялайт, зат атоочко тиешелүү бардык милдетти аткаруу мүмкүнчүлүгүн берет.

Чакчыл – этиштин тактоочко репрезентациялап, тактоочко тиешелүү бардык милдетти аткаруу мүмкүнчүлүгүн берет.

Атоочтук – этиштин сын атоочко репрезентациялап, сын атоочко тиешелүү бардык милдетти аткаруу мүмкүнчүлүгүн берет.

Бул формалар «этишти репрезентациялоо» белгисине караганда эквиолент оппозицияны пайда кылып, кыймыл атооч – зат атоочко, атоочтук – сын атоочко, чакчыл атоочко репрезентацияланат.

Репрезентация категориясынын семантикалык жагын этишке зат атооч, сын атооч жана тактоочко тиешелүү маани берүү, синтактикалык тарабын мына ушул түркүмдөргө тийиштүү милдет аткаруу мүмкүнчүлүгүн уюштурат.

#### Адабияттар:

1. *Абдувалиев И.* Кыргыз тили. Б.: - Б.151.
2. *Турсунов У.* жана башкалар. Азыркы өзбек адабий тили. Т.1992. - Б. 35.
3. *Нигматов Х.Г.* Указ сочинения. - С. 130 – 140.
4. *Абдувалиев И.* Көрсөт. Чыг. Б. 151. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Б.1980. Б.342. Өзбек тилинин грамматикасы. 1 т. Т.: 1975. Б. 150 – 235.